

Šefčík, Ondřej; Bičanová, Lenka

Fonetika, fonologie, morfonologie

In: Šefčík, Ondřej; Bičanová, Lenka. *Gramatický přehled sanskrtu*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 7-17

ISBN 978-80-210-7045-5; ISBN 978-80-210-7048-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130608>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1 Fonetika, fonologie, morfonologie

1.1 Fonetický inventář

V tomto výkladu představíme inventář sanskrtských hlásek, včetně nefonologických variant.

Sanskrtské hlásky dělíme na dvě velké skupiny. První skupinu tvoří vokály, diftongy a slabičné sonanty, druhou skupinu tvoří konsonanty. V tabulkách v hranatých závorkách uvádíme předpokládanou výslovnost hlásek v transkripci IPA.

1.1.1 VOKÁLY: MONOFTONGY, DIFTONGY, SLABIČNÉ SONANTY

Fonetická hodnota je dána na základě tradice. Slabičné sonanty se vyslovují jako v češtině, respektive jako dlouhé varianty těchto hlásek ve slovenštině. Dlouhé vokalické Ī je spíše gramatickým konstruktem než reálně existující hláskou.

		Monoftongy	
		krátké	dlouhé
Přední		i [i]	ī [i:]
			e [e:]
Střední		a [ə],[ɐ]	ā [a:]
Zadní			o [o:]
		u [u]	ū [u:]

Diftongy
ai [əi]
au [əu]

Slabičné sonanty	
ɾ [ɾ]	ṛ [ɾ:]
ɽ [ɽ]	Ṛ [ɽ:]

1.1.2 KONSONANTY

V přehledu jsou uvedeny i všechny varianty konsonantů, opět podle fonetické hodnoty.

	Okluzivý				Nazály ¹		Semi-vokály		Frikativy		Likvidy	
	neaspir.		aspir.									
Glotály									ḥ [h]	ḥ [ɦ]		
Veláry	k [k]	g [g]	kh [kʰ]	gh [gʱ]		ñ [ɲ]						
Palatály	c [tɕ]	j [dʒ]	ch [tɕʰ]	jh [dʒʱ]		ñ [ɲ]		y [j]	ś [ɕ]			
Retroflexívy (cerebrály)	ṭ [ʈ]	ḍ [ɖ]	ṭh [ʈʰ]	ḍh [ɖʱ]		ṇ [ɳ]			ʂ [ʂ]			r [ɾ]
Dentály	t [t̪]	d [d̪]	th [t̪ʰ]	dh [d̪ʱ]		n [n̪]			s [s̪]			l [l̪]
Labiodentály								v [v]				
Bilabiály	p [p]	b [b]	ph [pʰ]	bh [bʱ]		m [m]						
Znělost	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+

¹ Vedle těchto fonů se setkáváme ještě se dvěma nazalizacemi předchozích vokálů: tzv. slabá nazalizace neboli anusvár *ṃ* a tzv. silná nazalizace neboli anunásik *ṁ*. Pro účely tohoto přehledu je nebudeme rozlišovat.

1.2 Fonologický inventář

1.2.1 VOKÁLY

Do kategorie pravých vokálů řadíme ty fonémy, které mohou fungovat pouze jako jádro slabiky, tedy jen /a/, /ā/. Jádrem slabiky mohou být také *e*, *o*, *ai*, *au*; ty však bývají tradičně interpretovány jako kombinace dvou fonémů, tedy /e/ < /a/ + /i/, /o/ < /a/ + /u/, /ai/ < /ā/ + /i/, /au/ < /ā/ + /u/.

/a/	/ā/
-----	-----

Tradičně se připočítávají i vysoké vokály /i/, /ī/, /u/ a /ū/, ač regulérně alternují se so-
nantami.

1.2.2 KONSONANTY

Sanskrtské konsonanty lze dělit do tří základních tříd: okluzívy, nazály a frikativy. Okluzívy jsou vždy čtyři v dané lokační řadě, uspořádané podle opozice znělosti a aspirovanosti. U *jh* je otázkou jeho fonologický status, proto jej neuvádíme, ačkoli tradiční gramatiky s ním běžně pracují. Funkčně pozici znělé aspirované okluzívy vyplňuje frikativa /h/, jak je patrné z alternací s velárami analogickými /c/ a /j/. Nazály jsou tři, přičemž typickou vlastností sanskrtských nazál je jejich asimilace k lokaci následující okluzívy či frikativy. Nazály také alternují s *a* v ablautovém redukovaném stupni. Sanskrt disponuje třemi neznělými frikativami (znělé protějšky neexistují, při alternaci před znělou dochází k náhradním dloužením či diftongizaci).

	Okluzívy				Nazály	Frikativy
Veláry	/k/	/kh/	/g/	/gh/		
Palatály	/c/	/ch/	/j/	/h/		/ś/
Cerebrály	/t̪/	/t̪h/	/d̪/	/d̪h/	/ṇ/	/ṣ/
Dentály	/t/	/th/	/d/	/dh/	/n/	/s/
Labiály	/p/	/ph/	/b/	/bh/	/m/	

1.2.3 SONANTY

Z fonologického hlediska za sonanty pokládáme ty fonémy, které mohou fungovat jak jako jádro slabiky, tak jako její svah. Fony *i* a *y* jsou tradičně interpretovány jako alofony jednoho fonému /y/. Stejně tak jsou fony *u* a *v* pokládány za alofony jednoho fonému /v/. Oba tyto fonémy jsou proto sonanty.

/y/	/v/
/r/	/l/

1.3 Morfonologické alternace

O morfonologické alternaci hovoříme tehdy, identifikujeme-li různé morfy, které musíme z distribučních důvodů přiřadit k jedinému morfému. Obecně se rozlišují dva druhy takové alomorfie: 1. ta, která je dána pozicí v řetězci a je spouštěna nějakým spouštěčem (**alternace syntagmatická**), a 2. ta, která je dána morfológickou potřebou (flexí, derivací) a bez spouštěče v řetězci (**alternace paradigmatická**).

1.3.1 MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE SYNTAGMATICKÉ: SANDHI

Sandhi je taková alternace, při které dochází ke změnám vokálů a konsonantů na hranici morfémů nebo slov. Jedná se o změny foneticky nebo fonologicky podmíněné, závislé na určité fonologické jednotce nebo její realizaci. Tyto změny zasahují formy slov, jsou-li spojovány do frází nebo vět. Rozlišujeme dva typy sandhi: 1. **externí sandhi** – objevuje se na morfémové hranici dvou slov, povstává z juxtaopozice slov uvnitř frází nebo vět; 2. **interní sandhi** – objevuje se na morfémových hranicích uvnitř slov.

1.3.1.1 Vzájemné sandhi vokálů

V případě vokalického sandhi vznikají buď dlouhé vokály (sloučí-li se vokály stejné kvality), nebo diftongy či kombinace typu *vokál + sonanta* nebo *sonanta + vokál*. V některých případech sandhi diftongů vznikají sekundární pauzy. Následující tabulka uvádí i alternace finálního visargu (-*h*) před vokály, které se liší podle toho, jaký vokál visargu předchází.

	a-	ā-	ī-	ū-	ṛ-	e-	o-	ai-	au-
-ā	-ā-	-ā-	-e-	-o-	-ar-	-ai-	-au-	-ai-	-au-
-ī	-ya-	-yā-	-ī-	-yū-	-yr-	-ye-	-yo-	-yai-	-yau-
-ū	-va-	-vā-	-vī-	-ū-	-vr-	-ve-	-vo-	-vai-	-vau-
-e	-e ’	-a ā-	-a ī-	-a ū-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-o	-o ’	-a ā-	-a ī-	-a ū-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-ai	-ā a-	-ā ā-	-ā ī-	-ā ū-	-ā ṛ-	-ā e-	-ā o-	-ā ai-	-ā au-
-au	-āva-	-āvā-	-āvī-	-āvū-	-āvṛ-	-āve-	-āvō-	-āvai-	-āvau-
-ṛ	-ra-	-rā-	-rī-	-rū-	-ṛ-	-re-	-ro-	-rai-	-rau-
-aḥ	-o ’	-a ā-	-a ī-	-a ū-	-a ṛ-	-a e-	-a o-	-a ai-	-a au-
-āḥ	-ā a-	-ā ā-	-ā ī-	-ā ū-	-ā ṛ-	-ā e-	-ā o-	-ā ai-	-ā au-
-iḥ	-ira-	-irā-	-irī-	-irū-	-irṛ-	-ire-	-iro-	-irai-	-irau-

1.3.1.2 Vzájemné sandhi konsonantů

Při konsonantickém sandhi se konsonanty stojící v pozici vlevo přizpůsobují následujícímu konsonantu (záhlaví tabulky) ve znělosti, nazály pak i v lokaci (viz tabulka na další straně).

GRAMATICKÝ PŘEHLED SANSKRTU

-k	k	g	c	j	f	ḍ	t	d	p	b	n	m	y	r	l	v	ś	ṣ	s	h
	-kk-	-gg-	-kc-	-gj-	-kt-	-gd-	-kt-	-gd-	-kp-	-gb-	-ṅn- (-gn-)	-ṅm- (-gm-)	-gy-	-gr-	-gl-	-gv-	-kś-	-kṣ-	-ks-	-ggh-
-f	-fk-	-ḍg-	-fc-	-ḍj-	-fṭ-	-ḍḍ-	-fṭ-	-ḍḍ-	-fṭp-	-ḍb-	-ṅn- (-ḍn-)	-ḍm- (-ḍm-)	-ḍy-	-ḍr-	-ḍl-	-ḍv-	-fṣ-	-fṣ-	-fs-	-ḍdh-
-p	-pk-	-bg-	-pc-	-bj-	-pṭ-	-bd-	-pt-	-bd-	-pp-	-bb-	-mn- (-bn-)	-mm- (-bm-)	-by-	-br-	-bl-	-bv-	-pś-	-pṣ-	-ps-	-bbh-
-n	-nk-	-ng-	-nśc-	-ṅj-	-nṣṭ-	-nd-	-nṣt-	-nd-	-np-	-nb-	-nn-	-nm-	-ny-	-nr-	-nl-	-nv-	-nś-	-nṣ-	-ns-	-nh-
-m	-m k- (-ṅk-)	-m g- (-ṅg-)	-m c- (-ṅc-)	-m j- (-ṅj-)	-m t- (-ṅt-)	-m d- (-ṅd-)	-m t- (-ṅt-)	-m d- (-ṅd-)	-m p- (-ṅp-)	-m b- (-ṅb-)	-m n- (-ṅn-)	-m m- (-ṅm-)	-m y- (-ṅy-)	-m r- (-ṅr-)	-m l- (-ṅl-)	-m v- (-ṅv-)	-m ś- (-ṅś-)	-m ṣ- (-ṅṣ-)	-m s- (-ṅs-)	-m h- (-ṅh-)
-aḥ	-aḥ k-	-o g-	-aśc-	-o j-	-aṣṭ-	-o d-	-aṣt-	-o d-	-aḥ p-	-o b-	-o n-	-o m-	-o y-	-o r-	-o l-	-o v-	-aḥ ś-	-aḥ ṣ-	-aḥ s-	-o h-
-āḥ	-āḥ k-	-ā g-	-āśc-	-ā j-	-āṣṭ-	-ā d-	-āṣt-	-ā d-	-āḥ p-	-ā b-	-ā n-	-ā m-	-ā y-	-ā r-	-ā l-	-ā v-	-āḥ ś-	-āḥ ṣ-	-āḥ s-	-ā h-
-iḥ	-iḥ k-	-irg-	-iśc-	-irj-	-iṣṭ-	-ird-	-iṣt-	-ird-	-iḥ p-	-irb-	-irn-	-irm-	-iry-	-ir r-	-ir l-	-irv-	-iḥ ś-	-iḥ ṣ-	-iḥ s-	-ir h-

1.3.1.3 Sandhi konsonantů a vokálů

Při kontaktu finálního vokálu a iniciálního konsonantu dochází k těmto jevům:

1. neznělé konsonanty se mění ve znělé,
2. finální *-n* se zdvojuje po krátkém vokálu,
3. finální visarg (*-h*) se po vokálu *a* mění i s tímto *a* v *-o* (tj. *-ah* > *-o*); pokud další slovo začíná vokálem *a-*, tento vokál mizí a je nahrazen apostrofem (sekundární pauza); visarg po *-ā-* mizí; visarg po *-ī-*, *-ū-* se mění v *-r* (tj. *-īh*, *-ūh* > *-īr*, *-ūr*).

1.3.1.4 Sandhi vokálů a konsonantů

Uvádíme jen z důvodů výčtových, v tomto případě nedochází k žádnému sandhiovému jevu.

1.3.1.5 Cerebralizace dentál a podmínky cerebralizace

Ze syntagmatických procesů je nutné zmínit cerebralizaci některých konsonantů po spouštěčích uvedených v tabulkách.

Cerebralizace dentální nazály

Spouštěč		Objekt	Proces	Specifikace
r	+	veláry: k, kh, g, gh, ṅ	mění n > ṅ	následuje-li vokál,
ṛ		labiály: p, ph, b, bh, m		či m, y, v nebo n
ṙ		dále y, v, h, ṃ		(jež se též změní v ṅ)
ṣ		nebo nic		

Cerebralizace dentální sykavky (platí pouze uvnitř téhož slova; tzv. pravidlo *RUKI*)

Spouštěč		Objekt	Proces	Specifikace
k, r	+			následuje-li vokál
i, ī, u, ū, ṛ, ṝ		ṃ, ḥ	mění s > ṣ	nebo jakýkoli konsonant
e, ai, o, au		nebo nic		kromě r

1.3.1.6 Syntagmatické jevy při vzniku konsonantických trsů

Sanskrtské konsonanty podléhají jistým pravidlům asimilace, a to pokud tvoří trs či v pozici na konci slova. V následující tabulce jsou uvedeny nejčastější případy alternací obstruentů před jinými okluzivami či před pauzou (#). Rozlišeny jsou zde dva fonémy *j* a *h*, vzniklé buď palatalizací původních velár (j_2, h_2), nebo vzniklé z původních palato-velár (j_1, h_1), neboť mají zčásti rozdílné alofony v antekonsonantickém postavení.

Interní alternace obstruentů						
	t-	th-	dh-	bh-	s-	#
-k	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-g	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-gh	gdh	kth, ghith	gbh	gbh	kṣ	k
-c	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-cch	ṣṭ	–	–	–	kṣ	–
-j₂	kt	kth	gdh	gbh	kṣ	k
-h₂	gdh	kth, hith	gdh	gbh	kṣ	k
-ś	ṣṭ	ṣh	(d)ḍh	gbh, ḍbh	ṭṣ, kṣ	k, ṭ
-j₁	ṣṭ	ṣṭh	ḍḍh	ḍbh	ṭṣ, kṣ	ṭ
-h₁	Ḍḍh	kth, hith	Ḍḍh	ḍbh	ṭṣ, kṣ	ṭ
-t	tt	(t)th	(d)dh	dbh	ts	t
-d	tt	tth	(d)dh	ḍbh	ts	t
-dh	ddh	tth, dhith	(d)bh	ḍbh	ts	t

Interní alternace obstruentů						
	t-	th-	dh-	bh-	s-	#
-p	pt	pth	bdh	bbh	ps	p
-b	pt	pth	bdh	bbh	ps	p
-bh	bdh	pth, bhith	bdh	bbh	ps	p
-s	st	sth	0dh	0bh, dbh	ts, ss, ḥs	ḥ

1.3.2 MORFONOLOGICKÉ ALTERNACE PARADIGMATICKÉ: ABLAUT

Ablaut je paradigmatická změna, kdy se morfém realizuje vícero morfy lišícími se kvalitou či kvantitou vokálu.

Rozeznáváme tři stupně ablautu: **základní stupeň** – morfovým vokálem je většinou *a* (případně je součástí krátkého diftongu); **redukovaný stupeň** – morfový vokál není přítomen nebo se realizuje jako vokalická podoba morfémové sonanty či nazály (zde jako *a!*); **dloužený stupeň** – morfovým vokálem je dlouhé *ā* (případně je součástí dlouhého diftongu).

Obecná schémata podle typů kořene (*C* zde zastupuje jeden a více obstruentních konsonantů, *N* jakoukoli nazálu, *R* jakoukoli sonantu, *Ṙ* vokalický alofon sonanty). Typy I neobsahují alternující sonanty či nazály, typy II jsou pro alternující sonanty včetně samprasáranových, typy III pro alternující nazály.

	Ia	Ib	IIa	IIb	IIc
Základní stupeň	<i>CaC</i>	<i>Cā</i>	<i>CaRC</i>	<i>CaR</i>	<i>CRaC</i>
Redukovaný stupeň	<i>C0C/CiC</i>	<i>C0/Ci</i>	<i>CṘC</i>	<i>CṘ/CR</i>	<i>CṘC</i>
Dloužený stupeň	<i>CāC</i>	–	<i>CāRC</i>	<i>CāRC</i>	<i>CRāC</i>

	IIIa	IIIb
Základní stupeň	<i>CaNC</i>	<i>CaN</i>
Redukovaný stupeň	<i>CaC</i>	<i>Ca/CN</i>
Dloužený stupeň	<i>CāNC</i>	<i>CāN</i>

Příklady různých ablautových stupňů od různých typů kořenů:

Typ kořene	Kořen	Základní stupeň	Redukovaný stupeň	Dloužený stupeň
Ia	<i>pat-</i>	<i>patati</i>	<i>paptimá</i>	<i>papáta-</i>
	<i>sad-</i>	<i>sádas-</i>	<i>sídati</i> (= <i>si-sd-</i>)	<i>sādayati</i>
	<i>pad-</i>	<i>pádyate</i>	<i>-bda-</i>	<i>papāda</i>
Ib	<i>dā- 1.</i>	<i>dádāti</i>	<i>ádāt</i> <i>-tta-</i>	–
	<i>sthā-</i>	<i>ásthāt</i>	<i>sthitá-</i> <i>tasthúr</i>	–
	<i>snā-</i>	<i>snāhi</i>	<i>sasmus</i>	–
IIa	<i>chid-</i>	<i>chedma-</i>	<i>áčchidat</i>	<i>acchāitsīt</i>
	<i>dyut-</i>	<i>dyótate</i>	<i>didyutúr</i>	<i>ádyaut</i>
	<i>mrj-</i>	<i>marjáyati</i>	<i>mṛṣṭá-</i>	<i>mamārja</i>
IIb	<i>kr-</i>	<i>cakártha</i>	<i>kṛṇóti</i> <i>cakrá</i>	<i>cakára</i>
	<i>ji-</i>	<i>jáyati</i> <i>jéṣi</i>	<i>jítá-</i>	<i>jigāya</i> <i>ájaiṣam</i>
	<i>hu-</i>	<i>juhóti</i>	<i>juhutá</i> <i>juhvé</i>	<i>áhāvi</i> <i>áhauṣīt</i>
IIc	<i>khyā-</i>	<i>khyāyasi</i>	<i>ákhyat</i>	–
	<i>grabh-/grah-</i>	<i>jagrábha</i>	<i>grbhnāti</i>	<i>jagrāha</i>
	<i>śvas-</i>	<i>śvásiti</i>	<i>śuśé</i>	<i>śvāsáyati</i>
IIIa	<i>skand-</i>	<i>skándati</i>	<i>skanná-</i>	<i>áskāntsī</i>
	<i>bhañj-</i>	<i>babhāñja</i>	<i>bhajyáte</i>	<i>bhāngin-</i>
	<i>stambh-</i>	<i>tastámbha</i>	<i>tastabhúr</i>	<i>ástāmpsīt</i>

IIIb	<i>ram-</i>	<i>rámate</i>	<i>ratá-</i>	<i>rāmáyati</i>
	<i>han-</i>	<i>hánti</i>	<i>hatá- ghnánti</i>	<i>jaghāna</i>
	<i>gam-</i>	<i>jagáma</i>	<i>jagmé gácchati</i>	<i>agāmi</i>